

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות

פרקים ד-ה: תפילה

סוגיה ה: זמן תפילת מנחה וזמן תפילת ערבית

נכתב בסייעתא דשמיא
על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ
ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

© כל הזכויות שמורות למחבר

אתר "תורת אמך" www.toralishma.org

סוגיה ה: זמן תפילת מנחה וזמן תפילת ערבית

רקע

הגמ' עוסקת בזמן תפילת מנחה ובזמן תפילת ערבית, וגולשת לדיני קבלת שבת ולזמן קידוש והבדלה. אנו נעסוק בזמני התפילות בלבד.

מקורות

א. גמ' כז. כז: "תפלת המנחה עד הערב... ורבא אמר הלכה כדברי האומר רשות"

ב. רש"י כו. ד"ה עד הערב

תלמידי רבינו יונה יח. ד"ה תפלת המנחה

ג. תלמידי רבינו יונה יח: ד"ה דעבד

מרדכי סי' פט

[תוס' ב. ד"ה מאימתי, "ואם תאמר היאך אנו מתפללין... כרבי יהודה אלא כרבנן"

רא"ש פ"א סי' א, "ומיהו קצת קשה דלענין תפלת מנחה... תפלה הקלו", פ"ד סי' ג]

ד. רמב"ם הל' תפילה פ"ג הל' ב-ד, ו-ז

הל' תמידין ומוספין פ"א ה"ג

פירוש המשנה לרמב"ם פ"ד מ"א

ה. שו"ע סי' רלג סע' א וסי' רלד סע' א, ומשנה ברורה

פירוש המשנה לרמב"ם פ"ד מ"א

מה שאמר ר' יהודה עד ארבע שעות, רוצה לומר עד סוף השעה הרביעית הזמנית שהוא שליש היום, כמו שבארנו בתחלת המסכתא. והלכה כר' יהודה. ופירוש פלג - חצי, תרגום חצי - פלגא. ומנחה, שם נופל על עת מעתותי היום, והוא כשנשאר ביום שעתים ומחצה זמניות, ונקראת התפלה השנייה מנחה לפי שתחלת זמנה באותו עת. ופלג המנחה, כשנשאר ביום שעה ורבע זמניות. ומי שנתפלל עד הערב כלומר עד שקיעת השמש יצא ידי תפלת מנחה, ואין זה תשלומי תפלה¹, לפי שפסק ההלכה בענין זה מאן דעביד כמר עביד ומאן דעביד כרבנן עביד. ואמרו: תפלת הערב אין לה קבע, לפי שאינה חובה כשחרית ומנחה, ואינה אלא רשות כלומר קבלוה והנהיגוה בלבד, ולפיכך לא הקפידו על תחלת זמנה וסופו, ויש לאדם להתפלל אותה עד שתעלה השמש. ואם עבר עליו זמן תפלה מאלו השלש תפלות, משלימה אחר זמנה עם התפלה שאחריה, ומאחר את התשלומין. ואמרו: שלמוספין כל היום, אבל נקרא פושע, וזמנה אינו אלא עד סוף השעה השביעית הזמנית. ואם התפלל אחרי שעה שביעית יצא ידי חובתו, כמו שאמרנו, כל היום, אבל נקרא פושע.

¹ מלשון הרמב"ם משמע כהבנת הבית יוסף [לעיל עמ' 339] שתפילת שחרית אחר ארבע שעות היא מדין תפילת תשלומין.

הסבר הסוגיה

תפלת המנחה עד הערב. רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה. תפלת הערב אין לה קבע.
[משנה כו.]

המשנה [כו.] מביאה מחלוקת רבנן ור' יהודה בעניין סוף זמן תפילת מנחה. לדעת רבנן ניתן להתפלל תפילת מנחה עד הערב, ולדעת ר' יהודה ניתן להתפלל רק עד פלג המנחה. הגמ' [כו:] מביאה ברייתא המרחיבה בגדרי תפילת מנחה: "ואיזו היא מנחה גדולה משש שעות ומחצה ולמעלה, ואיזו היא מנחה קטנה מתשע שעות ומחצה ולמעלה". המונח זמן מנחה מתחלק לשניים: זמן מנחה גדולה וזמן מנחה קטנה. זמן מנחה גדולה משש שעות ומחצה ועד תשע שעות ומחצה, זמן מנחה קטנה מתשע שעות ומחצה ועד פלג המנחה לרבי יהודה, ועד הערב לרבנן.

הרמב"ם [פ"ג ה"ב] מבאר את משמעות חלוקת זמן מנחה לשני זמנים: "כבר אמרנו שתפלת המנחה כנגד תמיד של בין הערבים תקנו זמנה, ולפי שהיה התמיד קרב בכל יום בתשע שעות ומחצה תקנו זמנה מתשע שעות ומחצה והיא הנקראת מנחה קטנה, ולפי שבערב הפסח שחל להיות בערב שבת היו שוחטין את התמיד בשש שעות ומחצה, אמרו שהמתפלל מאחר שש שעות ומחצה יצא". חכמים תיקנו את זמן התפילה כנגד הנוהג הקיים בהקרבת הקרבנות. מעיקר הדין מותר להקריב תמיד של בין הערביים משש שעות ומחצה, אך למעשה כיוון שאסור להקריב קרבנות לאחר התמיד, דחו את הקרבנות לתשע שעות ומחצה. הרמב"ם מסיק מהבחנה זו מסקנה הלכתית, ולדעתו לכתחילה יש להתפלל מנחה קטנה, אך אם התפלל מנחה גדולה, יצא ידי חובתו.

הרמב"ם מביא מנהג נפוץ להתפלל גם מנחה גדולה וגם מנחה קטנה, וכיוון שעיקר זמן מנחה הוא מנחה קטנה, הוא פוסק להתפלל מנחה גדולה רשות ומנחה קטנה חובה².

הטור [סי' רלג] פוסק: "וזמנה משש שעות ומחצה ולמעלה עד הלילה - דברי חכמים. רבי יהודה אומר עד פלג המנחה". מוכח שהוא חולק על הרמב"ם, ולדעתו זמנה של תפילת מנחה לכתחילה הוא משש שעות ומחצה. כיוון שלדעתו זמנה משש שעות ומחצה, המתפלל פעמיים תפילת מנחה, אחת חובה ואחת נדבה, יתפלל מנחה גדולה חובה ומנחה קטנה נדבה, שאין להקדים תפילת נדבה לתפילת החובה [כך הוא פוסק (סי' רלד) בשם הרא"ש (ש"ת כלל ד סי' ט)].

הגמ' במסכת פסחים [נח.] אומרת שזמנו של תמיד של בין הערביים הוא "משינטו צללי ערב, מאי טעמא, דאמר קרא 'בין הערבים' - מעידנא דמתחיל שמשא למערב". הגמ' במסכת יומא [כח:] מקשה מדברי רב ספרא שתפילת הערב של אברהם "מכי משחרי כותלי"

² הרמב"ם אינו כותב שמתפלל אחת "נדבה" אלא מתפלל אחת "רשות". המנהג מבוסס על כך שיש "חפצא של מנחה גדולה" ויש "חפצא של מנחה קטנה", וממילא מותר להתפלל את שתיהן. כיוון שאינה תפילת נדבה אלא "תפילת רשות", אין צריך לחדש בה דבר בתפילתו. הרא"ש (ש"ת כלל ד סי' ט) חולק על הבנה זו, וכותב: "להתפלל שתי תפלות של מנחה, לא ידעתי מקום לתפלה זו" [וראה משנ"ב סי' רלד סק"ד].

[=הכתלים הפונים לצד מזרח מוצלים, זאת אומרת חצות היום] על המשנה במסכת פסחים האומרת שניתן לשחוט את התמיד משש שעות ומחצה. מתרצת הגמ' שכותלי בית המקדש היו רחבים למטה וצרים למעלה, ולכן הם הושחרו רק לאחר שש שעות ומחצה, או שאברהם אבינו היה בקי בגרמי השמים וידע לחשב בדיוק את זמן חצות היום, ואנו שאין אנו יודעים לדייק בחישוב מקריבים את הקרבן רק בשש שעות ומחצה. משמע מגמ' זו שזמן התמיד מהתורה מחצות היום, וזמן שש שעות ומחצה הוא מדרבנן, להרחקה בלבד.

רש"י סותר עצמו, במקום אחד [פסחים נח. ד"ה אלא אמר רבא] הוא כותב: "מדאורייתא כל שש שעות אחרות כשירות... דהיינו מחצי שבע ואילך", ובמקום אחר [פסחים צג: ד"ה חמשה עשר מילין] הוא כותב: "ותמיד אף על פי שנשחט בשש ומחצה, זמנו מן התורה מתחלת שבע ואילך שמתחלת החמה להתעקם כלפי מערב קצת ומשחרי כותלי" [רבי עקיבא איגר בגליון הש"ס שם עמד על סתירה זו].

הרמב"ם [הל' תמידין ומוספין פ"א ה"ג] פוסק: "תמיד של בין הערבים שוחטין אותו משיאריך הצל ויראה לכל שהאריך והוא משש ומחצה ומעלה עד סוף היום". משמע שהוא מפרש שמהתורה ניתן לשחטו משש שעות ומחצה בלבד, והגדרת "מעידנא דמתחיל שמשא למערב" היא משעה שנראה לכול שהוא מערב.

לאור מקורות אלו דנים הפוסקים, אם המתפלל תפילת מנחה מיד אחר חצות יוצא ידי חובתו, או שצריך לחזור ולהתפלל. המגן אברהם [סי' רלג סק"א] פוסק שאינו יוצא ידי חובתו. הבאר היטב [שם סק"א] מצטט יד אהרן ובית יעקב שפסקו שיוצא³.

הגמ' [כוז.] אינה מכריעה במחלוקת רבנן ורבי יהודה אם מתפללים מנחה עד הערב או עד פלג המנחה, ופוסקת: "דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד". מלשון הגמ' משמע, שבכל אחת מהשיטות יש קולא וחומרא. הסיבה שיש בכל אחת מהשיטות קולא וחומרא היא, שזמן תפילת ערבית נושק לזמן תפילת מנחה [תפילת ערבית היא כנגד איברים ופדרים הקרבים לאחר הקרבת התמיד]. רבי יהודה מחמיר בתפילת מנחה, שזמנה רק עד פלג המנחה, ומקל בתפילת ערבית, שמותר להתפלל אותה מפלג המנחה. רבנן מקילים בתפילת מנחה, שזמנה עד הערב, ומחמירים בתפילת ערבית, שמותר להתפלל אותה רק מהערב.

נחלקו הראשונים בהסבר שיטת רבנן שזמן תפילת מנחה "עד הערב". רש"י [ד"ה עד הערב] מפרש: "עד חשכה", משמע שניתן להתפלל עד צאת הכוכבים [אמנם לכתחילה יש להתפלל עד השקיעה, כיוון שבין השמשות הוא ספק לילה, אבל בדיעבד ניתן להתפלל עד צאת הכוכבים, מפני שבין השמשות הוא ספק יום]. תלמידי רבנו יונה [יח. ד"ה תפלת] חולקים, ולדעתם כיוון שמפורש בזבחים [נו.] שניתן לזרוק את דם התמיד עד השקיעה בלבד, גם זמן תפילת מנחה הוא עד השקיעה בלבד⁴. כך סובר גם הרמב"ם [פ"ג ה"ד] הכותב: "ויש להתפלל אותה עד שתשקע החמה".

³ הפרי חדש [סי' רלג] מאריך להוכיח שזמן מנחה מעיקר הדין משש שעות ואילך, אך בסוף דבריו הוא כותב שיש לדחות את ראיתו.

⁴ כוונתם לשקיעה הראשונה שהיא ארבעה מילין לפני צאת הכוכבים.

מחלוקת נוספת של הראשונים היא בהסבר פסק הגמ': "דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד". תלמידי רבינו יונה [יח: ד"ה דעבד] והרא"ש [סי' ג] סוברים, שכל אחד רשאי לפסוק כרבי יהודה או לפסוק כרבנן, אבל הפסיקה צריכה להיות עקבית. הפוסק כרבי יהודה, אסור לו להתפלל מנחה אחר פלג המנחה, והפוסק כרבנן אסור לו להתפלל ערבית לפני השקיעה [אמנם, תלמידי רבינו יונה מוסיפים, שהנוהג בדרך כלל כרבנן, והתפלל תפילת ערבית לפני השקיעה, אינו צריך לחזור ולהתפלל; כיוון ששעה זו ראויה היא לתפילת ערבית, יש לתפילתו שם של תפילת ערבית, למרות שבגברא הוא נוהג כרתרי דסתרי].

הרא"ש [פ"א סי' א] מביא בשם רבינו תם דעה החולקת על שיטת תלמידי רבינו יונה. ר"ת פוסק, שחכמים הקלו לגבי תפילה, ויכול להתפלל פעם אחת תפילת מנחה עד הערב, ופעם שנייה תפילת ערבית מפלג המנחה [גם המרדכי (סי' פט) כותב שהמנהג להקל בתפילה, למרות התרתי דסתרי].

שיטת הרמב"ם קובעת ברכה לעצמה. הרמב"ם [פ"ג הל' ד, ו-ז] פוסק: "הא למדת שזמן מנחה גדולה משש שעות ומחצה עד תשע שעות ומחצה, וזמן מנחה קטנה מתשע שעות ומחצה עד שישאר מן היום שעה ורביע, ויש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה... תפלת הערב אף על פי שאינה חובה המתפלל אותה זמנה מתחילת הלילה עד שיעלה עמוד השחר... המתפלל תפלה קודם זמנה לא יצא ידי חובתו וחוזר ומתפלל אותה בזמנה, ואם התפלל תפלת שחרית בשעת הדחק אחר שעלה עמוד השחר יצא, ויש לו להתפלל תפלת ערבית של לילי שבת בערב שבת קודם שתשקע החמה, וכן יתפלל ערבית של מוצאי שבת בשבת⁵, לפי שתפלת ערבית רשות אין מדקדיקין בזמנה".

שיטת הרמב"ם שונה משיטת שאר הראשונים בשתי נקודות:

א. הרמב"ם אינו פוסק שניתן לעשות כרבי יהודה וניתן לעשות כרבנן, אלא פוסק שזמן תפילת מנחה עד פלג המנחה, והמתפלל עד השקיעה יוצא ידי חובתו.

ב. הרמב"ם פוסק שניתן להקדים תפילת ערבית לפני צאת הכוכבים מפני שהיא רשות ואין מדקדיקים בזמנה, ולא כשאר הראשונים המפרשים שניתן להקדימה רק אם פוסקים כרבי יהודה.

בנוסף לכך, בהלכות תמידין ומוספין [פ"א ה"ג] הרמב"ם פסק כרבנן שזמן התמיד עד סוף היום.

נראה להסביר שמקור פסק הרמב"ם הוא המשנה האומרת: "תפילת הערב אין לה קבע". הגמ' מתלבטת מהו "אין לה קבע", ומבארת שתפילת ערבית רשות. הסבר הגמ' אינו ברור, הרי המשנה עוסקת בזמני תפילות, ומה הקשר בין זמני התפילות לכך שתפילת ערבית רשות. תלמידי רבינו יונה [יח: ד"ה מאין] מתייחסים לשאלה זו, ומבארים שהמשנה השתמשה בלשון "אין לה קבע", שיש לה שתי משמעויות, כדי ללמדנו שתי הלכות שונות בתפילת

⁵ הרמב"ם מזכיר תפילת שבת בערב שבת ותפילת מוצאי שבת בשבת, ואינו מנסח ניסוח כללי שמותר להתפלל תפילת ערבית לפני זמנה. זאת, כדי להשמיע שניתן להקדים או לאחר תפילת שבת לזמן שהוא יום חול.

ערבית - גם שזמנה כל הלילה וגם שהיא תפילת רשות. הרמב"ם בפירושו המשנה [פ"ד מ"א] מפרש בדרך שונה: "ואמרו תפלת הערב אין לה קבע, לפי שאינה חובה כשחרית ומנחה, ואינה אלא רשות, כלומר קבלוה והנהיגוה בלבד, ולפיכך לא הקפידו על תחלת זמנה וסופו, ויש לאדם להתפלל אותה עד שתעלה השמש". תפילת ערבית אין לה קבע, וניתן להתפלל אותה אף מחוץ לזמנה.

מובן, שהאפשרות להתפלל תפילה מחוץ לזמנה מוגבלת, ולא ניתן להתפלל תפילת ערבית ביום, ולכן הרמב"ם מפרש שניתן להתפלל אותה עד זמנה של תפילה אחרת. לדעת הרמב"ם, פסק הגמ' "דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד" בא ללמד שאין אנו פוסקים בדיני תפילה כבדיני תמידין, והלכה כרבי יהודה שזמן התפילה לכתחילה עד פלג המנחה, והלכה כרבנן שניתן להתפלל אותה עד הערב. כיוון שזמן התפילה עד פלג המנחה, ניתן להתפלל ערבית מפלג המנחה.

סיכום

בגמ' מובא שזמן מנחה גדולה משש שעות ומחצה ועד תשע שעות ומחצה, וזמן מנחה קטנה מתשע שעות ומחצה ועד פלג המנחה - לדעת רבי יהודה, ועד הערב - לדעת רבנן. הגמ' אינה מכריעה במחלוקת רבנן ורבי יהודה ופוסקת "דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד".

נחלקו הראשונים בביאור הזמנים המובאים בגמ':

רש"י סותר את עצמו לגבי תחילת זמן תמיד של בין הערביים מהתורה. במקום אחד כותב שמהתורה זמנה מחצות היום, ובמקור אחר כותב שזמנה משש שעות ומחצה. מהרמב"ם משמע שזמנה מהתורה משש שעות ומחצה. הפוסקים נחלקו אם המתפלל תפילת מנחה מיד אחר חצות, יצא ידי חובתו.

הרמב"ם סובר שזמן תפילת מנחה לכתחילה מתשע שעות ומחצה, ואם התפלל משש שעות ומחצה יצא ידי חובתו. הרא"ש סובר שזמנה לכתחילה משש שעות ומחצה. נחלקו הראשונים גם בסוף זמן תפילת מנחה לרבנן, רש"י סובר שזמנה עד הלילה וכיוון שהיא דרבנן, המתפלל אותה בבין השמשות, יצא ידי חובתו, תלמידי רבינו יונה והרמב"ם סוברים שזמנה עד שקיעת החמה.

נחלקו הראשונים בהסבר מסקנת הגמ' "דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד":

תלמידי רבינו יונה והרא"ש מפרשים שכל אחד יכול לפסוק או כרבנן או כרבי יהודה. רבינו תם והמרדכי מפרשים, שלא נפסקה הלכה בדין זה, וניתן לנהוג לפעמים כרבנן ולפעמים כרבי יהודה. הרמב"ם מפרש שזמן מנחה עד פלג המנחה, אך זמן זה אינו מחייב, וניתן להתפלל עד שקיעת החמה. לשיטה זו אין סתירה בכך שאדם יתפלל מנחה אחר פלג המנחה וערבית לפני השקיעה.

הראשונים נחלקו גם בסוף זמן תפילת ערבית, לרוב הראשונים ניתן להתפלל ערבית עד עלות השחר בלבד. הרמב"ם סובר שאין מדקדקים בזמנה של תפילת ערבית, וניתן להתפלל אותה עד הנץ החמה [כך מפורש בדבריו בפירושו המשנה].

הלכה

השו"ע [סי' רלג סע' א] פוסק כרמב"ם, שלכתחילה מתפללים תפילת מנחה לאחר תשע שעות ומחצה, ואם התפלל משש שעות ומחצה יצא. המשנה ברורה [סק"א] מביא שיש המקילים להתפלל לכתחילה משש שעות ומחצה, ופוסק [סק"ב], שמי שהתפלל מחצות היום אינו חוזר ומתפלל.

השו"ע והרמ"א [שם] פוסקים כתלמידי רבינו יונה והרא"ש, שכל אחד צריך לפסוק או כרבנן או כרבי יהודה, אך בשעת הדחק מותר להתפלל תפילת ערבית מפלג המנחה גם אם דרכו להתפלל מנחה אחר פלג המנחה. השו"ע מביא שהמנהג כרבנן, ואין להתפלל ערבית לפני השקיעה, ואילו הרמ"א מביא שבמדינות אשכנז נוהגים כרבי יהודה, ואין להתפלל מנחה אחר פלג המנחה. אמנם, השו"ע מוסיף שאם התפלל בדיעבד ערבית לפני השקיעה יצא ידי חובתו, והרמ"א מוסיף שבדיעבד או בשעת הדחק יוצא ידי חובתו כשמתפלל מנחה עד צאת הכוכבים. המשנה ברורה [סק"ד] פוסק שיש להתפלל מנחה לכתחילה לפני השקיעה, ואף יש להעדיף תפילה ביחידות לפני השקיעה מתפילה בציבור אחריה; רק בדיעבד אם לא התפלל יכול להתפלל אחר השקיעה עד כרבע שעה לפני צאת הכוכבים. בביאור הלכה [ד"ה ההיינו] הוא מוסיף שעל המתפלל מנחה אחר השקיעה להתנות שאם כעת יום זו תפילת מנחה, והתפילה הבאה שלו ערבית, ואם כעת לילה זו תפילת ערבית והתפילה הבאה היא תשלומין למנחה.

המשנה ברורה [סקי"א] פוסק שיחיד יכול בשעת הדחק להתפלל ערבית קודם שקיעת החמה רק אם לא התפלל באותו יום מנחה לאחר פלג המנחה, אבל ציבור שטורח להם להתקבץ שנית יכול להתפלל באותו יום תפילת מנחה ותפילת ערבית בין פלג המנחה לשקיעה.